

قازاق تىلىندەگى ءسوز تىركەستەرى جانە ونىڭ تۈرگە ءبولىنىۋى

كارىباي ءابدېسا ۇلى*

قىسقاچا مازمۇنى: بۇل ماقالادا قازاق تىلىندەگى ءسوز تىركەستەرىن تۈرگە ءبولۋ تۋرالى ۇقسانماق كوزقاراستارعا تالداۋ جاساي كەلىپ، قازاق ءتىلىنىڭ امالياتىن كوزدە ۇستاي وتىرىپ، ءسوز تىركەستىنىڭ تۈرگە ءبولىنىۋى جونىندە اۆتوردىڭ ءوز كوزقاراسى ورتاعا قويىلعان. كىندىك ءسوز: ءسوز تىركەسى؛ تۈرگە ءبولىنىۋى.

摘要 本文从哈语的实际出发,分析各家对哈语词组的观点,通过比较和研究对哈语词组及其分类提出自己的看法。

Abstract From the practical start of Kazak language, this article analyses the view points of experts to Kazak phrases. By comparing and studying phrases in Kazak and its categories, the author gives his own opinions.

[中国分类号]H003 [文献标识码]A [文章编号]ISSN1671-5225(2006)01-0004-05

ادامزات قوعامدىق ومىردە تىلدەن قول ۇزە المايدى. ءتىل ارقىلى كوڭىل - كۇيىن جەتكىزىپ، ءوزارا تۇسىنىسىپ، ءبىرىن - ءبىرى ۇعىناتىن بولادى، ءسويتىپ سايكەسىپ تۇرمىس كەشىرەدى، قىزمەت سىتەيدى. شىكى قۇرىلىمى جاعىنان الپ ايتقاندا، ءتىل - شارتتى بەلگىلەر جۇيەسى. شارتتى بەلگى دەگەنىمىز بەلگىلى فورما ارقىلى ءمالىم ءبىر زاتتى نە يدەيىنى تاڭبالايتىن شارتتى بەلگى. ول دىبىس پەن ماعىنانىڭ بىرلىگى. دىبىس - شارتتى بەلگىدەگى تىلدىك بىرلىكتى بەينەلەۋ جاعىنا، ال ماعىنا - مازمۇنىنا قاراتىلعان. ادامدار مەنە وسى زات نە يدەيىنىڭ ۇاكىلى دەپ قاراعان شارتتى بەلگىلەر ارقىلى قارىم - قاتىناس جاسايدى. ال شارتتى بەلگىلەر جۇيەسى - كۆردەلى دە قات - قابات سالالاردىڭ توعىسقان جەرى. ول ءتۈرلى تاراۋلاردان، ايتالىق، فونەتىكا، لەكسىكا، گرامماتىكا قاتارلىقلاردان قۇرالغان، دىبىستى زاتتىق قابىق، لەكسىكانى قۇرىلىس ماتەريالى، گرامماتىكانى قۇرىلىم زاڭدىلىعى ەتىپ قالىپتاسقان جۇيە.

ءتىل سىندى وسى ءبىر قات - قابات سالانىڭ تومەنگى قاباتى فونەما، جوعارى قاباتى دىبىس پەن ماعىنانىڭ بىرلىگىنەن قالىپتاسقان شارتتى بەلگىلەر جانە شارتتى بەلگىلەردىڭ رەت - تارتىبى دەسەك، وندا بۇل قاباتتار تىلدىك ەلەمەنت (مورفەما)، ءسوز، ءسوز تىركەسى، سويلەم قاتارلى بىرنەشە ساتىغا بولىنەدى. تىلدە جوعارى قاباتتاعى بىرلىك بەلگىلى ەرەجە بويىنشا قۇرالادى. جوعارى قاباتتاعى بىرلىكتىڭ سانى تومەنگى قاباتتاعىدان الدە قايدا كوپ بولادى، ءارى ساتى سايىن مولايلا بىرەدى دە، سويلەم دەگەن ساتىغا جەتكەندە، سان - ساناقسىز بولىپ كەتەدى. بۇل - ءبىر جاعى؛ ەندى ءبىر جاعى - سويلەم قۇرايتىن تىلدىك ماتەريالدار مەن سويلەم قۇراۋ ەرەجەسى شەكتى بولادى. سويلەمنىڭ شەكسىز، ال، ونى قۇرايتىن ەرەجەنىڭ شەكتى بولۋى، شىم - شىتىرىق ويدان الۋان ءتۈرلى سويلەم قۇراۋعا وڭايلىق تۇدىرادى دا، سول ارقىلى يدەيالىق جاقتان تابىسۇدىڭ قاجەتن قاناعاتاندىرۋعا بولادى.

* كارىباي ءابدېسا ۇلى: شىنجياڭ داشۇە فىلولوگىيا شۇەيۋانى، دوتسەنت. 830046

ئىل قۇربلىمى — قۇربلىم مۇشەسى مەن قۇربلىم ئاتىلىن قامتىدى. ئىلدىك قۇربلىم مۇشەلەرى ئىل لەمەنتى، سوز، سوز تر كەسى جانە سويلەم. قۇربلىم مۇشەلەرى بەلگىلى قۇربلىم ئاتىلى ارقىلى عانا ئتۇرلى تىلدىك قۇربلىمداردى قۇراي الادى. مىسالى: «قۇس» پەن «ۇشۇ» دەگەن سوزدەر باستاۋىش — بايانداۋىشتىق (قىمىسۇ) قۇربلىم ئاتىلى بويىنشا «قۇس ۇشۇ» بولپ قۇرالادى. ساياقتاستىق قۇربلىم ئاتىلى بويىنشا «ۇشقان قۇس» بولپ قۇرالادى. مىنە بۇلاردا قۇربلىم مۇشەسى ۇقساس بولغانمەن، قۇربلىم ئاتىلىنىڭ ۇقسامۇنىنىڭ سالدارىنان، بىلدىرگەن ماعىنا دا ۇقساس بولماي تۇر. تۇرلىشە قۇربلىم ئاتىلى — قۇربلىم مۇشەلەرى اراسىنداى تۇرلىشە قاتنىاستى بەينەلەيدى. ال، وسى تۇرلىشە قاتنىاستى تۇرلىشە ۇقساماعان گرامماتىكالىق تاسىلدەر ارقىلى بەينەلەۋگە تۇرا كەلەدى. قازىرگى قازاق تىلىنىدە جالعاۋ، شىلاۋ جانە سوز ئارتىبى ۇنەمى قولدانلانتىن گرامماتىكالىق تاسىلدەر، مىسالى: جوعارىداى كەلتىرگەن «قۇس ۇشۇ» مەن «ۇشقان قۇس» سوز ئارتىبىنىڭ ۇقساماعاندىغىنان باستاۋىش — بايانداۋىشتىق جانە ساياقتاستىق قاتنىاستى قالىپتاستىرىپ تۇر. ال، «كىتاپ كورۇ» مەن «كىتاپتان كورۇ» دەگەندەردىك قاتنىاسى ۇقساس بولماعاندىقتان، بىلدىرگەن ماعىناسى دا تۇرلىشە بولپ تۇر. بۇنداى باستى سەبەپ جالعاۋ «-تان» رول اتقارپ تۇر. «ۇشقان قۇس» پەن «كورەتنى كىتاپ» دەگەندەردەگى سوزدەردىك تر كەلۋ قاتنىاسى ۇقساس، كەۋى دە ساياقتاس قاتنىاس، سوز، سوز، وسى ساياقتاس قاتنىاستى بىلدىرەتنى گرامماتىكالىق ئاتىلى ۇقسامىدى. دەمەك، الدىڭجىسى وتكەن شاقىتى، كەينىگىسى كەلەر شاقىتى بىلدىرىپ تۇر.

تىلدە سويلەم فورمالارنىڭ تۇرلىشە بولۇى دا ئىلدىك قۇربلىم زاڭدىلىغىنىڭ سوز بەلگىسى. سويلەم — سوز جانە سوز تر كەستەرىنەن قۇرالادى. سويلەم فورماسىنىڭ تۇرلىشە بولۇى، ساياپ كەلگەندە جانە سول سوز تر كەسىنىڭ تر كەسۋ قاتنىاسىنىڭ ۇقسامۇنى بايلانستى بولادى. سوز دەتتە سويلەمدى سوز جانە سوز تر كەسىنەن قۇرالغان كىشى تىلدىك قارىم — قاتنىاس بىرلىگى دەيمىز. ويتكەنى، سويلەم ارنالۇلى تىلدىك ورتانىڭ قاجەتتەنە قاراي ينفورماتسىيا جەتكىزدە دە، رەال ومىرمەن تىمىز بايلانستى بولادى. مىنە وسى تىمىز بايلانستى سويلەمنىڭ بايانداۋىشتىق قاسىيەتنى بەلگىلەيدى. قارىم — قاتنىاستى وسى بايانداۋىشتىق قاسىيەت — سويلەمدى سوز جانە سوز تر كەسىنەن مانى جاعىنان وقشاۋلاپ وتىرادى. سوز تر كەسى مەن سويلەمنىڭ ايرىمىشلىغى ولاردىك شىكى قۇربلىمدىق قاتنىاسىنان مەس، قايتا قولدانلۇى جاعىنان بايقالادى. سوز جۇزىندە، سوز تر كەسى مەن سويلەم تر كەستەرىندە بۇكىلدەي ۇقساستىق بولا بەرمەيدى. سوز تر كەسىنىڭ رەت — ئارتىبى تۇراقتى بولادى، وزگەرمەيدى، ئۇسىپ قالمايدى. سويلەم مۇشەلەرىنىڭ رەت — ئارتىبى ەركىن بولادى. ونى وزگەرتۇگە، ورنىن اۋىستىرۇعا، قايتالاۋعا جانە ئۇسىرىپ قويۇعا، سويلەمنىڭ ماعىناسىن وزگەرتىپ ۇنگىزىندە ونىڭ شىكى قۇربلىمىنا وزگەرس جاساۋعا بولادى. ال، سوز تر كەسىنە ولاي سستەۋگە كەلمەيدى. مىسالى: «مەن سوز شىكى كىتاپتى وقىدىم»، «سوز شىكى كىتاپتى مەن وقىدىم»، «سوز شىكى كىتاپتى وقىدىم»، بۇل ۇش سويلەمنىڭ قۇربلىمى وزگەرگەنمەن ماعىناسى ۇقساس. ال «سوز شىكى كىتاپ»، «كىتاپ سوز شىكى» دەسەك ماعىنا سوز — اق وزگەرەدى. مىنە بۇل سوز تر كەسى مەن سويلەم سىپاتى سوز — بىرىنە ۇقسامىتەن كى تۇرلى تالداۋ جاساۋدى قاجەت ەتەتنى بىرلىك كەندىگىنەن دەرەك بەردە. سوندىقتان، قازاق تىلىندەگى باسقى مۇشە مەن باسقى مۇشەلەردىك ەشقانداي جالعاۋلىقسىز جانە بەلگىلى ورنى تاڭداماي سوزنىڭ بايلانستىن سوزنەن تەتەلسە تۇرىپ تا، الشاق تۇرىپ تا بايلانسادى دەپ، جاناساۋعا بەرىلگەن انىقتاماعا قوش ايتساق تا بولار دەگەن ويدامىز.

قازاق تىلىندەگى سوز تر كەستەرى، سوز گرامماتىكالىق بىرلىك، سوز ماعىنالىق بىرلىك، ول تىلدەگى سوز دارەجەلى بىرلىكتەردىك شىندە ماڭىزدى ورنىدا تۇرادى. سوز تر كەسىنىس سوزگە گرامماتىكالىق جانە ماعىنالىق جاققان تالداۋ جاساۋ قىيىنە تۇسەدى. سوز تر كەسى سويلەمگە تالداۋ جاساۋداى كە تىكە، كە نەگىزگى بىرلىك سانالادى. سوز تر كەسى باستى گرامماتىكالىق بىرلىك رەتتە تۇتاس تۇلعالىق قاسىيەتكە يە. كەزەكتە، سوز تر كەسىن زەرتتەۋدە بۇل جاقىتاعى تانىمىمىز تاپشىلاۋ بولپ، قالىتارىستا قاراستىرىلماي قالغان وڭىرلەردە جوق مەس. ونىڭ ۇستىنە، سوز تر كەسىنە تۇتاس تۇلعا جاعىنان تالداۋ جاسايتىنداى ورتاق تانىم مەن ئاتىلى بولماعاندىقتان، قازىر سوز تر كەسى تۇرالى تۇرلى پىكىرلەر تۇنىداپ، شارپۇعا شالىمىمىز جەتپەي، قارپۇعا قارىمىمىز كەلمەي جۇرگەن جايىمىزدە جوق مەس. تومەندە سوز تر كەسى تۇرالى تۇرلىشە پىكىرلەرگە توقتالا كەلپ، سوز ويىمىزدى دا ورتاعا سالا كەتۇدى سوز كوردىك.

تۇرلىشە پىكىر دەگەندە، سوز 1989 — جىلى شىنجياڭ جاستار — ورنەندەر باسپاسىنان شىققان «قازىرگى قازاق ئىلى»، 1999 — جىلى ۇلتتار باسپاسىنان شىققان «ھازىرگى قازاق ئىلى»، 2003 — جىلى شىنجياڭ خالىق باسپاسىنان شىققان «قازىرگى قازاق ئىلى» اتتى كىتاپتاردى كوزدە ۇستاپ وتىرمىز. ارينە بۇل كىتاپتاردى

سالمستىرۇداعى ماقساتىمىز، ئاۋ، مىناۋ دەپ مېن تاغۇ مەس، قايتا سالمستىرۇ نەگىزىندە، وسى نازار يالاردى تىپتى دە تەرەڭدەتە، كەمەلدەندىرە تۇسۇ ۋەشنى دۇرسى جول تابۇ.

قازاق تىلىندەگى سوز تىركەستەرىنە بەرىلگەن انىقتاما جوعارىداعى كىتاپتاردا نەگىزىنەن ۇقساس. ياعنى، «سوزدەردىڭ سويلەمدە سىنتاكسىستىك قاتناستىك جولمەن تىركەسكەن از دەگەندە ەكى تولىق سوزدەن قۇرالعان گۇرپپاسىن»، «سىنتاكسىستىك قاتناستى بىلدىرۇ ۋەشنى كەمىندە تولىق ماعىنالى ەكى سوزدىڭ ساياقتاسقان توبىن سوز تىركەسى دەيمىز». بىز بۇل انىقتامالاردىڭ دۇرسى - بۇرىستىنەن باعا بەرمەي - اق، بۇعان ۇز انىقتامامىزدى قوسا كەتۋدى جون كوردىك، تۈرەلىگىن وقىرمان ۇزى ايتا جاتار. سوز تىركەسى دەگەنمىز تىلدەگى ئاق ماعىنالى سوزدەردىڭ بەلگىلى ماعىنالىق قاتناستىك جانە گىرامماتىكالىق تاسىل (شلاۋ، جالعاۋ - جۇرناق) بويىنشا بىرىگىپ قالىپتاسقان تىلدىڭ قۇرىلمى بىرلىگى. ويتكەنى، سوز تىركەسى ئاق ماعىنالى سوز بىتكەننىڭ بارىنەن الباتى قۇرالا بەرمەيدى. ولاردىڭ اراسىندا بەلگىلى ماعىنالىق بايلانس، لوگىكالىق قىسىن بولۇ كەرەك. ايتالىق، «قوي ماڭىرادى» دەۋگە بولادى، «تۇيە ماڭىرادى» دەۋگە بولمايدى. ويتكەنى، بۇل سوزدەر گىرامماتىكالىق تاسىل بويىنشا تىركەلىپ تۇرعانىمەن ولاردىڭ اراسىندا ماعىنالىق بايلانس جوق. دەمەك، سوز تىركەسىن قۇراۋدا گىرامماتىكالىق ەرەجەگە بويىنىۋمەن بىرگە، ماعىنالىق قاتناستىقا دا كوڭىل بولۇ كەرەك.

ال ەندى سوز تىركەسىن تۇرگە بولۇ جونىندە جوعارىدا ايتىلعان 1 - كىتاپتا سوز تىركەسىن بىرىگۇ تارتىبى مەن سىنتاكسىستىك ەرەكشەلىگىنە قاراي سالالاس تىركەس جانە ساياقتاس تىركەس دەپ ەكىگە بولە كەلىپ، ساياقتاس تىركەستى قىسىۋ، مەڭگەرۇ، ماتاسۇ، قابىسۇ، جاناسۇ، دەپ بەس تۇرگە بولگەن. بۇل قازاق تىلىندە بۇرىننان كەلە جاتقان ەداستۇرلى تۇرگە بولۇ تاسىلى، بىز بۇنى 50 جىلدىن ارتىق مالداندىق. وسى بولس ارقىلى - اق تالاي قازاق تىلىنىڭ مامانى اتاندى، بۇعان بىزدىڭ وكپەمىز جوق. بىزدىڭ مىندەتمىز ەندى سونى دامىتا، كەمەلدەندىرە تۇسۇ.

2 - كىتاپتا سوز تىركەسى قۇرامىنداعى سوزدەردىڭ قاتناستىق قاراي سالالاس تىركەس، ساياقتاس تىركەس، باستاۋىش - بايانداۋىشتىق تىركەس (قىسىۋ) دەپ ۇش تۇرگە؛ تىركەس قۇرىلمىنىڭ جىكتەرىنە قاراي جاي تىركەس جانە كۇردەلى تىركەسكە؛ تارىختان قالىپتاسقان، قۇرامىنداعى سوزدەر قوسىلىپ بىر ۇعىمدى بىلدىرەتىن دايمىن تىزبەكتەر تۇراقتى تىركەستەرگە بولىنەدى دەلىنگەن. ونان سولڭ، ساياقتاس تىركەستى قابىسۇ، ماتاسۇ، مەڭگەرۇ جانە ەسىمدى تىركەس، ەتسىتى تىركەس دەپ بۇتارلاي تۇسكەن. ارينە بۇل الدىڭعى كىتاپقا قاراعاندا ۇرىسىن كەڭەيتىپ، بۇرىنقى مازمۇنداردى تولىقتاپ، كەمەلدەندىرە تۇسكەن.

ال ەندى 2003 - جىلى ش ۇ ا ر ە تىل - جازۇ كومىتەتى جاعىنان قۇراستىرىلعان «قازىرگى قازاق تىلىندە» سوز تىركەسىن قانداي سوز تابىنان جاسالغانىنا قاراي ەسىمدى تىركەس جانە ەتسىتى تىركەس دەپ ەكى ۇلكەن توپقا بولىپ الپ، ونان ارى بۇتارلاي تۇسكەن. بىز شە بۇنداى تۇرگە بولۇدىڭ ەرەجەسىندە شەك بولمايدى. ويتكەنى سوز تىركەسى ارقانداى ئاق ماعىنالى سوز تابىنان قۇرالا بەرەدى. بۇنداى قۇبىلمالى، تۇرلاۋسىز نارسەنى تىياناق ەتىپ زاڭدىلىق جاساۋ اقلعا سىماس. اسىلى زاڭدىلىق (ەرەجە) قانشاما شەكتى، نىشامدى بولپ، سول شەكتى زاڭدىلىق ارقىلى شەكسىز سوز تىركەسىنەن سويلەم قۇراۋ - سوز تىركەسى سويلەم زاڭدىلىعىن جاساۋدىڭ پرىنسىپى بولۇعا تىيس. ونىڭ ۇستىنە، وسى كىتاپنىڭ وزىندە دە «سوز تىركەسىن قۇرايتىن سوزدەر بەلگىلى ماعىنالىق بايلانس نەگىزىندە سىنتاكسىستىك قاتناستىقا تۇسەدى. ماعىنالىق بايلانسى جوق سوزدەر تىركەس قۇراى المايدى» دەلىنگەن. دەمەك سوز تىركەسى بولۇ ۋەشنى سوزسىز سوزدەر ماعىنالىق بايلانس جانە گىرامماتىكالىق تاسىل بويىنشا بىرىگۇى كەرەك.

سوز بەن سوز بىرىككەن سولڭ مورفولوگىيالىق قاتناستىقا مەس، قايتا سىنتاكسىستىك قاتناستىقا وتەدى. سوندىقتان سوز تىركەسىنىڭ قاتناستىق مورفولوگىيالىق تۇرعىدان تالداۋ جاساماي، سىنتاكسىستىك تۇرعىدان تالداۋ جاساعانىمىز جون. سوز تىركەسى كەيدە ۇزىن، كەيدە قىسقا بولپ قۇبىلىپ تۇرادى. سوندىقتان سويلەم مۇشەلەرىنە تالداۋ جاساۋ ماسەلەسىن شەشپەك بولساق، الدىمەن سوز تىركەسىنىڭ قۇرىلمىدىق قاتناستىق انىقتاپ ۇمىمىز كەرەك. قازاق تىلىندەگى سوز تىركەستەرىن الدىمەن ۇلكەن جاعىنان ەركىن تىركەس، تۇراقتى تىركەس جانە كۇردەلى تىركەس دەپ ۇش تۇرگە بولەمىز.

ەركىن تىركەستى ۇز شىنەن جانە سالالاس تىركەس، ساياقتاس تىركەس، باستاۋىش - بايانداۋىشتى تىركەس (قىسىۋ)، تولىقتاۋىش - ەتسىتمىكى تىركەس (مەڭگەرۇ)، تۇسىندىرمەلى تىركەس، سەپتەۋلىك شىلاۋلى تىركەس، ۇلاسىپالى ەتسىتمىكى تىركەس، ەتسىتمىك - تولىقتىرعىشتى تىركەس دەپ سەگىز تۇرگە بولۇمىزگە بولادى.

1) سالالاس تركەس

بىرىگىپ كەلگەن تۈرلەردىڭ (سوزدەردىڭ) قاي - قايسىسى دا ئىجايلاستىق نە تالغاۋلىقتى قاتناستا بولادى. ولار جالغاۋلىق ارقىلى دا، جالغاۋلىقسىزدا بايلانسا بەردى. مىسالى: ۇلى، داڭقىتى، دۇرس؛ قىس پەن كۇز؛ ەرى ەڭبەكشىل، ەرى بانىر.

2) ساباقتاس تركەس

قۇرامىنداعى الدىڭعى تۇر سوڭى تۇردى وڭدەپ، ارلەندىرىپ (سۆرەتتەپ نە شەكتەپ) كەلەدى. قازاق تىلىندە ساباقتاس تركەستىڭ تركەلۋى ۇش تۇرلى جولمەن جاسالادى. ايتالىق، قابىسۇ، جاناسۇ (السى تۇرغانداعىسى ەمەس، جاقىن تۇرغانداعىسى)، ماتاسۇ.

(1) قابىسۇ (انقتاۋش - وزەكتى سوز). بۇنى بۇرىنقى كىتاپتاردا: سوزدەر تۇلعالىق جاققان تۇرلەنبەي، باعىنقى سوز باسىڭقى سوزدىڭ الدىندا تۇرۇ ارقىلى جاسالادى دەلىنگەن. بىز شە بلاي دەۋ دۇرس ەمەس. ويتكەنى «جازعى دەمالسى» دەگەن تركەستە: «جاز» - «جازعى» بولپ تۇرغانمەن، جانە سول قابىسۇ بايلانسىندا تۇر. سوندىقتان، انقتاۋ - انقتاۋ قاتناستىنداعى سوز تركەسى قابىسۇ دەپ اتالادى دەسەك ۇچون بولار. بۇندا وزەكتى سوز زات ەسىم، ال انقتاۋش كوپىندە سىن ەسىم، زات ەسىم، سان ەسىم، ەسىمشەلەر بولادى. مىسالى: اعاش كۇرەك، ماڭزدى سوز، بەس جىلقى، وقمان ادام.

(2) جاناسۇ. بۇندا تركەس پىسىقتاۋش - پىسىقتاۋ قاتناستىندا بولادى دا، وزەكتى سوز ەتستىك، سىن ەسىم بولادى، ال پىسىقتاۋش ۇستەۋ، سىن ەسىم، كوسەمشە، سان - شامالقتار بولادى. مىسالى: تىم كۇردەلى، اسىقپاي ۇچۇر، ۇش رەت بارۇ، قاتتى ۇرۇ، سەكىرىپ شىعۇ. ەگەر ىبىز قابىسۇ، جاناسۇ بايلانسىنداعى سوزدەر تۇلعالىق وزگەرسەكە نەبەيدى دەسەك، وندا «سەكىرىپ شىعۇ، ماڭزدى سوز، قازىلعان كور» دەگەندەردى قانداي تركەس دەيمىز؟!

(3) ماتاسۇ. بۇل دا انقتاۋ - انقتاۋ قاتناستىندا بولادى. ىبىراق، بۇندا باعىنقى سوز بىلك سەپتىگىندە (كەيدە اشىق، كەيدە كومەسكى)، باسىڭقى سوز تاۋەلدىك جالغاۋىندا تۇرۇ ارقىلى جاسالادى. مىسالى: ۇيدىڭ مۇلكى، قازاق ىلى، مەنىڭ اكەم.

3) تولىقتاۋش - ەتستىكتى تركەس (مەڭگەرۇ). بۇل تركەستى جوعارىداعى كىتاپتاردا ساباقتاس تركەسكە ەنگىزگەن. ىبىراق، ساباقتاس تركەسكە ەنگەن جوعارىداعى ۇش ەتسىلدىڭ اراسىنداعى بايلانسى ايقىنداۋ - ايقىنداۋ قاتناستى، ال مەڭگەرۇ بايلانسىنىڭ اراسىنداعى قاتناستى مەڭگەرۇ - مەڭگەرلىۋ قاتناستى بولادى. بۇندا الدىڭعى تۇر قىمىلدىڭ مەڭگەرۇ ويىبەكتى بولادى دا، سوڭى تۇر سول ويىبەكتىنى بايىمداپ كەلەدى. سوندىقتان ولاردى ىبىر شىبىقپەن ايداماي بولە قاراعانىمىز ۇچون. مىسالى: عىلىم ۇيرەتۇ، دەنە شىنىقتىرۇ، ىيداي ورۇ.

4) تۇسىندىرمەلى تركەس (ايقىنداۋىشتى). بۇندا الدىڭعى تۇردى سوڭى تۇر ايقىنداي دالەلدەپ، تۇسىندىرىپ وتىرادى. مىسالى: سايراش بىكەش، اسقار جولدىس، مەن ۇزىم، ىبىز كادىرلەر.

5) باستاۋىش - بايانداۋىشتى تركەس. بۇندا الدىڭعى تۇر مەن سوڭى تۇر بايانداۋ - بايانداۋ قاتناستىندا بولادى. مىسالى: جەل سوعۇ، ماسا شاعۇ، كۇلكى ۇيرىلىۋ، توك جانۇ.

6) سەپتەۋلىك شىلاۋلى تركەس. بۇندا زات ەسىم، ەسىمدىك، ەتستىك نەمەسە سوز تركەسى سەپتەۋلىك شىلاۋمەن سايكەسىپ، مەڭگەرۇ قاتناستىنداعى سوز تركەسىن قالىپتاستىرادى. مىسالى: وتان ۇشىن، سەن تۇرالى، تەكسەرۇ ارقىلى، ۇيگە دەيمىن.

7) ۇلاسىپالى ەتستىكتى تركەس. بۇل قۇرىلىمدا ەكىدەن ارتىق ەتستىك، بايانداۋىش قاتار قولدانىلادى دا، ولاردىڭ اراسىندا بىلگەرىندى - كەينىدى رەت تارتىپ بولادى. مىسالى: اشىپ قاراۋ، جازىپ تاپسىرۇ، بارىپ اقىلداسىپ كورۇ، جۇگىرىپ بارىپ ۇستاپ الۇ، كىرىپ كەلىپ سويلەي جونەلۇ.

8) ەتستىك - تولىقتىرىشتى تركەس. وسى قۇرامداعى الدىڭعى تۇر قىمىل - ارەكەتتى نە جاي - كۇيدى ىبىلدىرىپ، ال سوڭى تۇر الدىڭعى تۇردى تولىقتاپ، تۇسىندىرىپ كەلەدى. مىسالى: ۇرىپ جىعۇ، نىزادان جارىلىپ كەتە جازداۋ، جاتىپ قالۇ، قۇانعانىنان سەكىرىپ كەتۇ، سۇلۇ بولعاندا ەرەكشە سۇلۇ، جۇگىرىپ شىعۇ، ايتا تۇسۇ، جۇگىرە جونەلۇ.

7 - ، 8 - تركەستەردى كەيىرەۋلەر جانزۇشاعا ەلىكتەپ كەتپىتى دەۋى مۇمكىن. ىبىراق، مىسالعا العان تركەستەردى ىبىز كوشەدەن تاۋىپ العامىز جوق، ىبارى دە كەشەدەن قالعان تركەستەر. ەگەر بۇل تركەستەردى باسقا تۇرگە جاتقىزاسىز دەسە ۇچونىن وزدەرى ايتا جاتار. بىزگە قاچەتى دە سول.

ەركىن تىركەس دەگەنمىز بەينەلەۋدىڭ قاجەتى ۋەشىن، ۋەسوز بەن ۋەسوزدىڭ بەلگىلى ماعىنالىق قاتىناس جانە گىرامماتىكالىق ۋەتاسىل بويىنشا ۋەقىتىق بىرىگۈنەن قالىپتاسقان قۇرىلىم بىرلىگى. بۇنداي تىركەستەردىڭ ماعىناسى ۋەزىن قۇرغان سوزدەردىڭ جاي بىرىگۈنەن قالىپتاسقان. تۇراقتى ۋەسوز تىركەستەرىنىڭ بىشى قۇرامدارنىڭ قۇرىلىمى تۇراقتى بولدى، الباتى وزگەرتۈگە كەلمەيدى، ۋەسوز ۋەتارىتىپىن دە الماستىرۋعا بولمايدى. تۇراقتى ۋەسوز تىركەستەرىنىڭ ماعىناسى ۋەزىن قۇرغان سوزدەردىڭ جاي بىرىگۈنەن ەمەس، قايتا تۇتاس تۇلعالدان قالىپتاسادى. بۇنداي تىركەستەرى سوزگە جاقىن كەلەدى، تەك قۇرامدار ارا ۋەسال - ۋەپال تىنىستاۋ بولدى ۋەرى ۋەرىبىر قۇرامنىڭ ايقىن ماعىناسى بولدى. سوندىقتان، داعدى بويىنشا ۋەسوز تىركەسى دەپ قارالدى. تۇراقتى ۋەسوز تىركەستەرىن جوعارىداى كىتاپتاردا «ماقال، ماتەل، ىدەيوما جانە اقمىليا ۋەسوز» دەپ تورتكە بولەدى. ۋەىراق، ۋەىز بۇنداى ماقال مەن ماتەلدى ۋەسوز تىركەسىنەن شىعارىپ تاستاپ، ارناۋلى اتاۋلار مەن داعىلى سوزدەردى قوسۋ ارلقىلى سانىن تولمىقتاپ قويىمىز كەلەدى. ماقالى شىعارىپ تاستاۋداى ماقساتىمىز ونى ۋەسوز تىركەسى دەۋدەگى نەگىزىمىز تولمىقتاپ ەمەس. ۋەىتكەنى ماقال تىپانقتى ۋەىدى بىلدىرەدى دە وندا ۋەى اياقتالدى. ماقالى سۋىلەمدە تەك ۋەىر عانا مۇشە بولغاندى ۋەشىن، ونى ۋەسوز تىركەسى دەۋ تىم ۋەىستىرت شىعارىلغان قورتىندى. سۋىلەمدە ۋەىر ۋەسوز، ۋەسوز تىركەسى، سۋىلەم ۋەىمىپتى ۋەىر اىزاتىس ۋەىر عانا مۇشە بولمىپ كەلۋى مۇمكىن. ايتالىق، ول ... دەدى دەسەك، ۋەسى ول مەن دەدىنىڭ اراسىنداى ۋەسوز تەك ۋەىر ۋەسوز، ۋەسوز تىركەسى نە سۋىلەم، ۋەىمىپتى ۋەىر اىزاتىس بولۋى مۇمكىن. مەىلى بۇلاردىڭ قايسىسى بولسادا تەك سۋىلەمنىڭ ۋەىر عانا مۇشەسى - تولمىقتاۋىش بولدى. دەمەك ۋەىر اىزاتىستى ۋەىر عانا مۇشە بولغاندى ۋەشىن ۋەسوز تىركەسى دەۋگە بولماس. ماقالدا ايتاىپ دەگەن ۋەى تولمىقتاپ، تىپانقتى جۋەىلەنگەن. قۇرىلىسىندا كەمدىك جوق، ايتاىپ دەگەن ۋەىعا قاتىستى ۋەىتسىتى مۇشەلەر تولمىقتاپ ايتىلدى. ال ماتەل جونىنەن اعاندا، قۇرىلىمىندا وقىرمانداردىڭ ۋەىلانۋىنا قالىپ ۋەتىرغان تاى ۋەىر نەگىزگى بولەگى، تولمىقسىز مۇشەسى بار. دەمەك ماتەلدە تەك مۇشە عانا كەم، ۋەى تولمىقتاپ، ول مۇشە ايتىلماسادا، ايتپاقشى ۋەى ەلدىڭ بارىنە تۇسىنىكتى. دەمەك ماتەل دە تىلدىك فورما اياقتالماغانىمەن، ۋەى اياقتالغان. ونىڭ ۋەىستىنە، ۋەسوز تىركەسىنە ەنگەن تۇرلەردى الباتى قىسقارتىپ كەتۋگە بولمايدى، ال ماتەلدە كەىبىر تۇرلەر ۋەىسۋىپ قالسا دا ۋەىمما نۇقسان جەتپەيدى. سوندىقتان، ۋەىز ماقال مەن ماتەل ۋەسوز تىركەسى ەمەس سۋىلەم دەپ قارايمىز.

ال ارناۋلى اتاۋلار مەن داعىلى سوزدەردى ۋەسوز تىركەسى دەيتىنىمىز بىرنەشە ۋەسوز بىرىگىپ كەلىپ، ۋەىر عانا اتاۋ نە ۋەىر ۋەىم رەتىندە جۇمسالاتىندى. سوندىقتان ولاردى الباتى وزگەتۋگە نەمەسە بىرەر مۇشەسىن قىسقارتۋعا بولمايتىن تۇتاس تۇلعا رەتىندە قاراي ۋەتىرىپ، جۇڭخۇا خالىق رەسپۇبلىكاسى، تارىخى سالىستىرمالى ۋەتىل علمى، شىنجياڭ خالىق باسپاسى دەگەن سىياقتى ارناۋلى اتاۋلاردى، سونداى - اق، تۇمسى تاسقا ۋەىتۋ، ارتقى ەسك ۋەىرۋ، مۇرنىن ۋەىسۋىرۋ دەگەن سىياقتى داعىلى سوزدەردى دە تۇراقتى ۋەسوز تىركەسىنە جاتقىزۋ ۋەىمىز بار. ۋەىز قازاق تىلىندەگى ۋەسوز تىركەسى تۇرالى ۋەىساماعان پىكىرلەرگە جوعارىداى سالىستىرۋ، تالداۋ جاساۋ ارلقىلى ولارداى ۋەىقاساستىقتارمەن دارالىقتاردى تاۋىپ، ونداى كوڭىل بولۇگە ۋەىتسىتى ماسەلەلەردى جۇرتقا ەسكەرتىپ، جۇرت اڭسىن قوزعاپ، باسقادا كۈلەڭكەدە كورىنبەى جاتقان ماسەلەلەر بولسا، جابىلا ورتاعا قويىپ، كەىپىنگى ۋەىرپاقتاردىڭ بۇراقى جولى ازىراق باسۇنا مۇمكىندىك جاراتىپ بەرۋ. ارىنە، بىرەر ماقالامەن ماسەلە بىتكەننىڭ ۋەىر سەشۋ قىپىن، بۇل بىزدەن ۋەىلى دە جان - جاقىتلى نىزدەتۋدى تالاپ ەتەدى.

پايدالانىلغان ماتەريالدار:

1. «قازىرگى قازاق ۋەتىلى»، شىنجياڭ جاستار - ورەندەر باسپاسى، 1989.
2. «قازىرگى قازاق ۋەتىلى»، ۇلتتار باسپاسى، 1999.
3. «قازىرگى قازاق ۋەتىلى»، شىنجياڭ خالىق باسپاسى، 2003.
4. «قولدانىلمالى گىرامماتىكا - ستىلىستىكا وقۇلمى» (حانزۇشا)، فۇدان داشۋە باسپاسى، 1996.